

УДК 1 (091)

**СУБ'ЄКТИВНІСТЬ, ІРРАЦІОНАЛІЗМ ТА МЕТАФІЗИЧНІСТЬ
ЯК ОСОБЛИВОСТІ ФІЛОСОФІЇ МИКОЛИ БЕРДЯЄВА**

О.П. Тимченко

У статті аналізуються суб'єктивність, ірраціоналізм та метафізичність філософії М.Бердяєва як особливості його філософського "стилю".

Ключові слова: філософія Бердяєва, суб'єктивність, ірраціоналізм, метафізичність.

Одним з чинників, що суттєво сприяли популярності праць видатного філософа Миколи Олександрович Бердяєва, був його філософський "стиль" який забезпечував одночасно оригінальність, цікавість і доступність, викладення ним своїх ідей. Та зворотнім боком такої популярності була критика праць мислителя його колегами з філософського і наукового таборів. Тож дослідження специфіки філософського стилю Бердяєва є важливим для розуміння як його основних ідей, так і логіки викладення матеріалу.

При цьому, під філософським стилем Бердяєва слід розуміти не лише форму викладу, але, перш за все, вираження способу філософського пізнання. Треба визнати, що філософ досить вільно поведився з принципами строгості поняттєво-термінологічного апарату і логічної послідовності, що складають основу раціонального мислення. Поняттєво-категоріальний апарат, що використовував Бердяєв, нечітко визначений, нерідко те саме поняття вживається в різних контекстах; замість філософського дискурсу часто присутня проповідь; тези, з яких виходить або до яких приходить філософ, досить часто мають форму парадоксальних суджень. Філософії мислителя властиві метафізичність, суб'єктивність, ірраціональність, містичність, релігійність.

На формування філософського стилю Бердяєва значним чином вплинула його участь у кружках ідеалістів, містиків і богошукачів: літературні образи знаходили філософський зміст, а філософські трактати наповнювалися літературними і містичними символами. Незважаючи на те, що до кінця першого десятиліття ХХ століття розрив мислителя з літературними і релігійними колами став явним, у Бердяєва зберігся властивий цьому середовищу стиль, який залишився характерною рисою його робіт. Зокрема, це добре видно в першій великій роботі цього періоду – праці "Філософія свободи".

Зміцненню стилю філософа сприяла його захопленість роботами Достоєвського, Федорова, Леонтьєва, Беме, Екхарда. Поняттєво-категоріальна непослідовність, розмитість визначень, перевага художніх символів над логічними дефініціями – все те, що на початку ХХ століття було властиво філософській літературі в цілому, стало для Бердяєва невід'ємною рисою його філософського стилю, що характеризує вираження його особливого способу збагнення реальності, специфічного філософського світогляду.

Легкість викладення Бердяєвим матеріалу можна пояснити тим, що він відносив філософію до культури, до свобідної творчості, а не до науки, тож не бачив необхідності писати сухим науковим стилем: "філософія – самостійна галузь культури, а не самостійна галузь науки" [2, с.59].

Мислитель взагалі вважав згубним вплив на філософію науки, адже остання, на його думку, є надто канонізованою, вписаною в певні рамки, за які вона не може вийти, а отже – не може дати принципово нового знання: "Підпорядкування філософії науці є підпорядкування свободи необхідності. Наукова філософія є поневолена філософія, що віддала свою первородну свободу у владу необхідності" [2, с.59]. "Деградоване положення філософського пізнання відповідає стадії, у якій філософія хоче бути наукою і попадає в рабську залежність від науки. Філософія переймається чорною заздрістю до позитивної науки, настільки вдало їй успішно!" [1, с.21].

Таке відношення Бердяєва до філософії відбилося не тільки на проблематиці, що розглядається в його роботах, а й у тих способах і прийомах вираження думки які використовував мислитель. Не буде перебільшенням сказати, що стиль філософського дискурсу, що обрав мислитель, є альтернативним стилю, властивому європейській академічній філософії. Сам філософ у передмовах своїх робіт не раз підкреслював своєрідність стилю своїх філософських праць.

Слід відзначити, що суб'єктивність, ірраціональність і метафізичність філософського стилю Бердяєва обумовлені глибинними онтолого-гносеологічними установками російського філософа. Основною рисою суб'єктивізму у філософії є положення про те, що будь-яке пізнання є чисто людським актом, тобто пізнання завжди відбувається з людини і для людини. З цього випливає, що все знання необхідно визначати як антропоцентричне й антропологічне, що, на думку Бердяєва, також відноситься і до містичних одкровенень.

Очевидно, що альтернативою суб'єктивізму є об'єктивізм, як у його матеріалістичній, так і в ідеалістичній формі. Однак парадокс еволюції об'єктивістських концепцій полягає в тому, що чим більше в них стверджується можливість і необхідність абсолютного, незмінного знання, тим більше виявляється випадків, що спростовують ці вихідні установки і тим самим руйнують їх концептуальну цілісність. Це, з одного боку, створює благодатний ґрунт для критики об'єктивізму в цілому, з іншого – приводить об'єктивізм до змушеного догматизму, оскільки об'єктивізм необхідно прагне не допустити імовірності зміни своїх вихідних аксіом, що нерідко досягається не стільки епістемічними засобами, скільки деонтичними установками.

З можливих варіантів філософських парадигм існування істини як загального і необхідного знання стверджує об'єктивний ідеалізм і матеріалізм; суб'єктивізм же споконвічно у своїх гносео-онтологічних установках заперечує можливість істини як загального-необхідного й обмежує її визначеними межами. Це питання присутне у багатьох роботах Бердяєва.

Загальна риса об'єктивізму - твердження онтологічного пріоритету об'єкта над суб'єктом. Суб'єкт, уся його пізнавальна діяльність, усе його існування детерміновані способом буття об'єкта. З погляду Бердяєва, методологічно

послідовно було б спочатку співвіднести характер існування суб'єкта і характер існування об'єкта, а вже потім можливу пізнавальну діяльність суб'єкта стосовно об'єкта, тому що знання є результат діяльності, власником і носієм якої може бути тільки суб'єкт. Пізнавальний процес обумовлений сукупністю причин і мотивів дії суб'єкта. З іншого боку, об'єкт як предмет або процес зовнішнього світу, не є чимось невизначеним, він завжди є чимось конкретним, одиничним, що має визначену специфіку існування і знаходиться в постійній зміні. Тому знання про такий об'єкт стають ситуативними, відносними, залежними від умов простору і часу.

Для суб'єктної філософії істина і істинне знання є властивістю духовного, ідеального світу людини. Суб'єктивізм Бердяєва є свідомим, це необхідна риса його стилю, що заперечує об'єктивізм, особливо матеріалізм. Універсалізм сутності людини, на думку філософа, може мати тільки ідеальну, духовну природу. На відміну від об'єктивного ідеалізму, універсалізм сутності суб'єкта може переживатися тільки в глибині індивідуального існування: "Основна помилка в тому, що людське віднесено до психологічного, людська свідомість визнана психологічною свідомістю, свідомість логічна і трансцендентна не визнається людською свідомістю" [3, с.244].

Відповідно до Бердяєва, істинність є лише ступінь вірогідності знань, цим вона виявляє здатність уникати і переборювати виникаючі внутрішні кризові ситуації, не зраджуючи своїм вихідним постулатам і, тим самим, знаходиться в стані постійного пошуку і розвитку. При цьому, епістемічний скепсис суб'єктної філософії не є абсолютним запереченням істини, він скоріше є показником і результатом складності збагнення процесу пізнання в історії філософії. Сумнів і навіть агностицизм суб'єктивізму в більшому ступені відноситься не до істини, а до спроб тих або інших філософських навчань довести, що знання, якими вони володіють, носять загальний і необхідний характер. Об'єктивізм же, полагаючи надіндивідуальні властивості істинного знання, сприяє приниженню в суспільній свідомості цінності особистісного, суб'єктивного пізнання настільки, що внутрішній світ окремої людини може мати риси ілюзорності. Це обумовлює формування в окремого індивіда низької самооцінки в можливості визначення джерел і змісту власного буття.

Суб'єктивізм філософського стилю Бердяєва є свідомим протиставленням своєї філософії науковому і філософському об'єктивізму, не тільки на рівні змісту ідей, але і на рівні способу вираження ідей. Більш того, російський філософ не раз висловлював думку про те, що необхідно перебороти неправду, фальшиву привабливість об'єктивізму, що у соціальній практиці може привести до більшого зла, ніж релятивізм філософського суб'єктивізму. Науковий об'єктивізм має визначену соціальну природу, виявляючи собою прагнення соціуму реалізувати потребу в наявності стабільного духовного фундаменту, що сприяв би його успішному функціонуванню; хоча критерії загального визнання і загальнообов'язковості реально питання про істину не вирішують, але вони в тією чи іншою мірою забезпечують ідейну монолітність соціуму, підкоряючи індивіда суспільним нормам.

Суб'єктивізм філософського стилю Бердяєва виражає не тільки принцип антропоцентризму, але і вказує на специфічні риси його екзистенціальної антропології: суб'єкт не тільки є присутнім у Бутті, а і перевершує його у своєму існуванні, оскільки його сутність має духовне, божественне джерело. Божественне джерело сутності людини у філософії Бердяєва обумовлює і те, що з існуванням у Бутті людини, як суб'єкта духовного життя, сполучене внесення в Буття розумності, або того, що з ним зв'язують – пошук змісту, визначення і досягнення мети.

Слід відзначити, що ірраціоналізм філософського стилю Бердяєва у певному змісті є наслідком розвитку європейської філософії, тому що є відображенням кризи європейського раціоналізму як спроби підмінити проблему буття проблемою способів його пізнання: полагання, приписування розуму онтологічного статусу необхідно спричиняє перекручування самої суті раціонального способу пізнання, його епістемічної цінності. Це особливо відноситься до європейської філософії після Канта, коли в інтелектуальній європейській традиції встановлюється нова філософська парадигма – онтологічний антропоцентризм, який також називають метафізикою людини.

У цьому сенсі філософія Канта є поворотним пунктом не лише тому, що відбувається антропологізація, але також тому, що його філософія містить можливі шляхи європейської антропології, і, насамперед, у її раціоналістичному варіанті. Трансцендентальний суб'єкт – це не реальна людина, а гносеологічна конструкція, апіорізм складових якої додає їй буттєвий характер. Однак це не вирішує, а тільки поглиблює дуалізм кантіанства й обумовлює агностицизм. На думку Бердяєва, Кант не зробив послідовного висновку з власної установки про феноменальну природу всякого людського знання і його ірраціонального джерела – речі самої по собі. Більш того, він зробив рішучий крок у бік раціоналізму: серединне положення розуму обумовлює узурпацію теоретичного пізнання логікою, чий трансценденталізм робить його абсолютним владикою. Хоча дуалізм речі самої по собі і феномена обмежує його владу областю класифікації образів, що поставляються спогляданням, але логічна основа феномена необхідно вимагає порівнянності із її творцем і носієм – суб'єктом, тобто суб'єкт також є логічною конструкцією. Ствердження ж самобуттєвості речі самої по собі необхідно вимагає самобуттєвості того, хто пізнає; агностицизм як гносеологічний аспект суб'єкт-об'єктних відносин вимагає для себе відповідного онтологічного фундаменту. Отже, припущення існування за межами раціонально охопленого суб'єктом світу призводить до необхідності полагання ірраціонального в самому суб'єкті. Цей ірраціоналізм корениться в індивідуальній природі існування і об'єкта, і суб'єкта.

Загалом, філософський ірраціоналізм Бердяєва є вираженням особливого підходу в пізнанні буття людини, а сам підхід є характерною рисою тогочасної російської філософської думки як реакції православної духовності на надмірну раціоналізацію духовного і соціального життя суспільства. Ірраціоналізм філософського стилю Бердяєва є свідомим вибором філософа, у якому відбилася, з одного боку, криза західної класичної філософії, що виражався в тому, що раціоналізм не зміг перебороти ні скептицизм, ні агностицизм, не вирішив проблему укорінення в бутті самого розуму, що мало своїм наслідком догматизм і

авторитаризм, не зміг вивести загальних основ морального життя, спираючи винятково на природу самого розуму і, тим самим, протистояти етичному релятивізму, цинізму; а з іншого боку – позитивний досвід російської філософської думки пошуку інших джерел пізнання. Цей ірраціоналізм за своєю спрямованістю був онтологічним, оскільки фундаментальним його положенням є теза про божественну, духовну сутність людини.

Метафізичність Бердяєва знаходиться в тісному зв'язку з іншими рисами його філософського стилю – антропоцентризмом і ірраціоналізмом, і без них повною мірою не може бути зрозумілою, хоча саме метафізика є фундаментальною підставою для антропоцентризму й ірраціоналізму мислителя. Онтологічно принцип антропоцентризму необхідно продукує пізнавальний дуалізм, у якому процес пізнання являє собою перехід від немислимого до мислимого, обробку мислимого в знання. З одного боку, у цьому гносео-онтологічному розрізі метафізика цілком повинна відноситися до першої частини пізнавального процесу, тобто метафізика – це область чистого полагання форм і способів існування буття; з іншого боку, усяке понятійно визначене знання з необхідністю містить у собі елементи непроясного знання, що перейшли з первинного полагання, оскільки останнє є його основою, фундаментом, є, у тому числі, основою для епістемічного розрізнення. Таким чином, метафізика в неявній формі присутня так само й у теоретико-емпірично обгрунтованому знанні, де найчастіше виконує функцію орієнтації, засновуючи теоретичну основу пізнавальної практичної діяльності людини.

На думку Бердяєва, "коперніковський переворот" Канта поклав початок розвитку нової метафізики – метафізики людини, однак сам Кант ще залишився в руслі традиційної об'єктивістськи орієнтованої філософії. Подальший розвиток філософії був пов'язаний саме з цим протиріччям трансцендентальної філософії Канта. Онтолого-гносеологічною підставою філософії Бердяєва є ряд висновків, зроблених Кантом і його послідовниками, але, на відміну від них, російський мислитель відмовлявся від того, що називав "об'єктивістським ілюзіонізмом". Непослідовність Канта, на погляд Бердяєва, полягала в тому, що за твердженням і обгрунтуванням гносеологічної самобутності суб'єкта не могло не йти ствердження його самобутності як такої: суб'єкт не є частиною пізнавального процесу, не є корелятом об'єкта, він – самобутня одиниця світобудови, повноправний учасник процесу існування. Цей висновок Бердяєв оцінював як центральне положення своєї філософії.

Наслідком кантівського перевороту стало переведення онтолого-гносеологічного протиріччя з площини протиставлення субстанцій і засобів їх пізнання в площину якісної взаємозалежності пізнаного і дійсного. Бердяєв, продовжуючи розпочате Кантом, фактично запропонував новий варіант його вирішення: фундаментальна онтолого-гносеологічна структура в його філософії складається з трьох рівноправних елементів: суб'єкт-знання-дійсність. Специфіка цієї тріади в тому, що жоден з її елементів ні онтологічно, ні гносеологічно не може вважатися абсолютно первинним, оскільки це веде до монізму, тобто повертає до споконвічного онтолого-гносеологічного протиріччя. Відносини між елементами тріади можна охарактеризувати як систему зворотних зв'язків: уявлення про суб'єкт

детерміновані розумінням дійсності, у якій знаходиться суб'єкт, але і уявлення і розуміння як роди знання є вираженням самовідчуття і саморозуміння суб'єкта як такого, котрий знаходиться у визначеній дійсності, тобто уявлення про "Я" детерміновані дійсністю, у якій "Я" існує; уявлення про дійсність детерміновані полаганням, побудованим на самовідчутті і саморозумінні "Я"; знання, як такі, що відбивають дійсне, детерміновані тим, як співпадають перше і друге. Звідси випливає висновок, що усяке філософствування первісно базується на полаганні, які можна охарактеризувати як метафізичне, оскільки його основою є довільне уявлення про сутність, що ще не має несуперечливого онтолого-гносеологічного обґрунтування.

Специфіка метафізики Бердяєва полягає в тому, що філософ вважає примордіальним існування суб'єкта, тобто інші елементи детерміновані тими якостями, які він вважає його необхідними властивостями. Таке бачення філософа випливає з критики філософських концепцій, що обрали в якості примордіального інші елементи цієї тріади і їх властивості.

Таким чином, метафізичність філософського стилю Бердяєва є, з одного боку, закономірним результатом розвитку європейської філософії, а з іншого – проходженням філософської традиції російської філософської думки. Особливістю такої метафізичності є те, що вона відмовляється від проблеми укорінення знання в бутті, замінюючи традиційний гносео-онтологічний дуалізм об'єктно-орієнтованої філософії на проблему укорінення в Бутті людини, тобто вирішення проблеми онтологічного дуалізму не пов'язується із необхідністю однобічного вирішення гносеологічного дуалізму. Ця парадигмальна альтернативність стосовно європейської традиції російської філософії знаходить свій вираз в її двох основних ідеях: в онтологічній ідеї загальної єдності та гносеологічній ідеї цілісного знання.

Отже, концептуальна специфіка філософії Бердяєва є закономірним результатом історичного розвитку європейської філософії. Метафізичність, ірраціоналізм, антропоцентризм його філософського стилю не є чимось, що суперечить духу сучасного осмислення буття людини. Ці особливості його філософського стилю є необхідними засобами для побудови нової метафізики людини в тому парадигмальному напрямку, що був визначений у російській релігійній філософії. Таким чином, стильова специфіка творчості Бердяєва є виразом гносео-онтологічної єдності філософського пізнання російського мислителя.

Філософія Бердяєва носить новаторський характер, у силу чого зміст багатьох понять, які мислитель використовував у своїх роботах, має відмінне від традиційного наповнення з погляду як європейської, так і російської "традиційної" філософії. Крім поняттєво-термінологічних нововведень, він використовував і нові гносео-онтологічні установки, які не завжди чітко визначав, а оскільки важливою особливістю філософського пізнання Бердяєва є онтологічний ірраціоналізм, це виявляється й у самому способі висловлювань – парадоксальності суджень і їх логічній невідповідності, багато опорних тез фактично носять характер чистого полагання і часто не мають прямого обґрунтування. Саме тому прояснення гносео-

онтологічної специфіки філософського світогляду Бердяєва є таким важливим, навіть необхідним кроком у дослідженні ідей його екзистенціальної філософії.

Список літератури

1. Бердяев Н.А. О русских классиках / Сост., коммент. А.С. Гришин. – М.: Высш. Школа, 1993. – 354 с.
2. Бердяев П.А. Смысл творчества. Опыт оправдания человека. – Париж: YMCA-PRESS, 1985. – 216 с.
3. Бердяев Н.А. Философия творчества, культуры и искусства. В 2-х тт. – М.: Искусство, 1994. - 542 с.

Тимченко А.П. Субъективность, иррационализм и метафизичность как особенности философии Николая Бердяева

В статье анализируются субъективность, иррационализм и метафизичность философии М.Бердяева как особенности его философского „стиля“.

Ключевые слова: философия Бердяева, субъективность, иррационализм, метафизичность.

Timchenko A. P. Subjectiveness, irrationalism and metaphysicness as features of philosophy of Nikolay Berdyayev

Subjectiveness, irrationalism and metaphysicness of Berdyayev's philosophy as peculiarities of his philosophic "style" are analyzed in the article.

Keywords: philosophy of Nikolay Berdyayev, subjectiveness, irrationalism, metaphysicness.

Поступило в редакцию 25.12.2007